

על משבר הזהות היהודית בישראל

שלמה שרן

א. ערעור על ההיסטוריה

חוט משולש מחבר אותנו אל זהותנו הלאומית בישראל: תודעה היסטורית, אחדות העם היהודי בגלויותיו ושאיפה לקומם הארץ והעם. במאה העשרים, התרופפו שלושת המרכיבים האלה של הזהות היהודית בגולה במידה ובהיקף שאין להם תקדים בתולדות עמנו. ההתבוללות מוסיפה להחליש את זהותם היהודית של בני עמנו ולטשטשה כליל. גם בישראל אין ערובה לכך שחוט משולש זה לא יינתק. אדרבה, מתרבים הסימנים כי גורמים שונים בתוך העם מכרסמים בזהות היהודית שלנו במטרה ל"שחרר" את הדור "מכבילותו" להיסטוריה היהודית ולעם בגלויות. בכך, נדמה להם לגורמים הללו, נוכל להשתית את בניין הארץ על יסודות החופשיים מאחריות כלפי העבר וכלפי העם היהודי. מדינת ישראל "לישראלים". לא רק גורמי חוץ קמים עלינו למחוק את שרידי היחודיות היהודית, אלא גם גורמי פנים. הם חותרים לביטול השפעתו של הלחץ המופעל עלינו מבחוץ על ידי העמקת ההתבוללות, כדרך יהודים רבים בגולה מאז האמנציפציה. בקרב חוגים מסויימים בעם נותרה עדיין האמונה שנתחמק מן האנטישמיות ומן האיבה של שכנינו כאשר ניפטר במידה רבה מן המטען היהודי ההיסטורי המעיק עלינו. מטען זה הוא הכופה עלינו שאיפות ליחודיות תרבותית, להתנחלות טריטוריאלית ולהיבדלות שבטית-לאומית. שלום ושלווה מחכים לנו, כביכול, על סף העידן החדש שיפתח עם היחלצות מן העבר, על כל מה שהנחיל לנו ועל כל ההתחייבויות הבלתי-רצויות שהוא מטיל עלינו בהווה.

כאשר העבר בעכרנו, נקזיה בהווה. העכשוויות הקיצונית היא מסממניה המובהקים של העת החדשה. לדברי אורטיגה גאסט, "האדם המודרני הזדחל אפקית על במת ההיסטוריה". הדור הזה אינו מערער רק על מסורת ישראל כמערכת של ארחות חיים, אמונות ודעות, כמו בימי ההשכלה. הערעור הוא על עצם זיקתנו למסורת ההיסטורית שלנו בכללה, על ההיסטוריה היהודית באשר היא. ה"סירוב להיסטוריה" עצמה, בלשונו של אליעזר שביד, הוא ערעור על ההיסטוריה כמימד-חיים המעניק משמעות לקיומנו הקיבוצי כעם יהודי. לכן, הוא ערעור על זהותנו הלאומית כיורשי תולדות העם הזה. נתן רוטנשטרייך ניסח זאת כך: "בעיית היסוד ... איננה הבחירה בין מסורת אחת למסורת אחרת, אלא הבחירה בין מסורת לבין סגנון-חיים שאינו מסורתי במהותו אלא כללי ואוניברסלי" (רוטנשטרייך, 1972, עמ' 57). לכן, ההתבוללות היום פירושה התנכרות לכלל התרבות הלאומית ולשרשי הזהות הלאומית הבסיסית, ולא רק אימוצם של גופי תרבות הנכר וכפירה באמונות דעות של היהדות. ההתנכרות החדשה גוררת בעקבותיה זלזול בעבר כמקור למשמעות בהווה ובעתיד. לפני 50 שנה כתב יחזקאל קויפמן שגסיסת העבר היהודי מעוררת בנו אימה ופחד לא רק בגלל היסוד הרומנטי שבה, של התרפקות על אובדן הירושה הלאומית, אלא בגלל החרדה לעתיד. ללא זהות לאומית המעוגנת בעבר, אין בני העם יכולים לבנות עתיד יהודי לעם ישראל. ספק גם עד כמה ירצו לבנות עתיד קיבוצי בכלל (קויפמן, 1932, עמ' 208).

הבעייתיות של יחסנו להיסטוריה היהודית משתקפת במלוא חריפותה בפרשת הוויכוח הניטש בעם על אופי זיקתו לארץ ישראל. איני רוצה להתייחס כלל לשאלה אם יש או אין למסור חלקים משטחה של ארץ ישראל לערבים כחלק מברית-שלום שתיכרת עמם באחד הימים. רצוני להעלות כאן שאלה עקרונית יותר: מה סבור עמנו לגבי עצם זכות הבעלות שלנו על ארץ ישראל? שיבת-ציון הציונית התבססה על הכרה ברורה של בעלות ואדנות העם היהודי על ארץ ישראל כזכות היסטורית שכל דורות הגלות לא עקרוה. לאחרונה התעצמו הקולות הטוענים כי היהודים כבשו את הארץ מידי הערבים ושהם "עם הארץ" האמיתי. כך סברו חוגים מסויימים בימי הישוב, וכך סברו וכתבו בימים הראשונים של המדינה (כגון ס. יזהר). גל גואה של כתבים, שטענה זו עומדת במרכזם, מציף אותנו בשנים האחרונות, הן בספרות יפה, הן בכתבי הגות. ביסוד עמדה זו מונחת הרעה האומרת שההיסטוריה היהודית פסולה או בלתי-רלבנטית כיסוד לתביעת בעלותנו הלגיטימית על ארץ-ישראל. סרבני ההיסטוריה מצדיקים את בעלות הערבים על ארץ ישראל על יסוד של "עובדות" מסויימות בהווה – כגון עובדות דמוגרפיות – ועל יסוד שיקולים של *realpolitik*, כביכול, המתעלמים מן ההיסטוריה. כך ניתן לראות בעליל שעם שאבדה זהותו ההיסטורית, אדמתו נשמטת מתחת לרגליו. דלדול התרבות היהודית אצל רבים מבני העם, ומהילתה בבליל של אידיאולוגיות ורעות א-לאומיות שנתפסו להן בדורות האחרונים, החלישו את זיקתם לאדמת האלום כארץ יעודה, גם אחר שחזרו להתיישב בה באופן ממשי. לכן, ניתן היום לשמוע מפי יהודים בישראל שההיסטוריה כיסוד לזכות בעלותנו על הארץ היא "מיסטיקה דתית בלתי שפוייה", כלשונם, ולא ירושה היסטורית לאומית כמצויה אצל כל עם ועם.

ב. שלילת הגולה ככפירה בזיקת העם היהודי לא"י

הקשר של העם היהודי בגולה הוא המרכיב השני בחוט המשולש המחבר אותנו לזהות היהודית. התודעה ההיסטורית שלנו מקפלת גם מרכיב חברתי-מרחבי, ולא רק מרכיב-שלי-זמן. בני ישראל עָרְבִים זה בזה בגורלם ההיסטורי על אף פיזורם הגיאוגרפי – זו מציאות חברתית בעבר ובהווה, ואף תפיסה אידיאית בסיסית שאבותינו ביטאו במפורש. זרמים שונים בתנועה הלאומית היהודית זרעו את הגרעין של שלילת הגלות. גרעין זה צמח ונהיה לשלילת זיקתנו ליהודי הגולה, על כל גילוייהם ויצירותיהם, עירבוביה טראגית זו של מרד נגד שיעבוד מלכויות וגלות על אדמת-נכר, בליווי התנכרות ליהודי הגולה ותרבותם הלאומית, זרעה הרס בקרב הנוער בישראל זה שלושה דורות לפחות. רבים נתפסו לאיפיונים כמעט אנטישמיים של העם היהודי בגולה, לאמור: הוא עם תלוש מן המציאות, בעל רוחניות יתרה, עם טפילי בכלכלת העמים, נערר חוש אסתטי; עם חסר שרשים בחיי הגוף והקרע, עם האוהב את עיניו וסבלותיו, עם של רוכלים ועוד ועוד. איפיונים שליליים-סטרייטיפיים אלה נבעו בחלקם מהשקפת-עולם אידיאולוגית-פוליטית חדשה, של סוציאליזם ניאור-מארפסיטי, שיהודים רבים קלטו כבר בסוף המאה הקודמת ובראשית המאה הזאת. כך הפכו את הטרגדיה ההיסטורית של עם גולה לפגם כמעט בעל אופי גנטי נוסח האנטישמיות הגזענית. הפרשנות החומרית של ההיסטוריה בעקבות המארפסיזם נטשה את תפיסת ההיסטוריה במונחים של מלחמת עמים ותרבויות, מלחמת אידיאות והשקפות-עולם בין קבוצות אתניות ולאומיות, החליפו את חטא צליבתו של הנוצרי שנשאנו על כתפינו בחטא הפראזיטיות הסוציארי-אקונומית הטבועה, כביכול, בדמנו ובתרבותנו הלאומית מקדמת-דנא.

אצל רבים מילידי הארץ — וגם אצל יהודים לא מעטים בגלות — שלילת הגלות הפכה ללולזל באוצרות האומה שהתהוו בגולה ושמרו על זהות העם כעם גולה. התפתחה נרות כלפי בני העם היושבים בגולה. סימנים לכך נתגלו בארץ־ישראל אף בתוככי מלחמת העולם השניה. הגיבו על תופעה זו כמה מנהיגים בימים אלה, וביניהם ברל כצנלסון. לתדהמתו מצא שגם בארץ־ישראל ספגו היהודים מידה גדושה של שנאה עצמית וביזוי העם היהודי ומורשתו הלאומית.

חוק פסיכולוגי הוא, שלא נוח לאדם לטבול רגשי בושה, ועד מהרה נתחלף יחס הלעג כלפי יהודי הגולה, לא לגינני ישיבתם בגלות כמצב מדיני־תרבותי־לאומי טראגי שיש לתקנו, אלא, כאמור, לזיקתם לתכונות־התנהגות־יחשיבה בזויות בתחום המסורת והתרבות. יצאה בת־קול בישראל לטיפוחה של תרבות ישראלית מקומית שאינה נעוצה בתרבות הגולה הלאומית (בנבדל מן התרבות העממית היידישאית) שהיא דתית בעיקרה. כל העדות שעלו לישראל יתערטלו מיוחדיותן התרבותית, ותיווצר תרבות חדשה וחילונית המנותקת מן התרבות ההיסטורית הגלותית. תרבות זו תהיה כולה נעוצה בהווי הישראלי. כך ניגמל, אחת ולתמיד, לא רק מירושתה התרבותית המנוונת של הגלות אשר שמרה עלינו כ"עם לבדו ישכון" בקרב העמים, אלא גם מן התלאות ההיסטוריות שהגלותפקדה אותן, והיינו האנטישמיות, שנאת העמים, רדיפות, הרגשת היחודיות האבנורמלית ועוד ועוד (למרבה האירוניה ההתעניינות החדשה בישראל בתרבות היהודית בגולה מתרכזת בתרבות היידיש העממית דווקא, בעלת האופי הגלותי הלא־לאומי).

באווירה של רעיונות ותפיסות כאלה, אין תימה שיש שטוענים בפרהסיה שאין העם בציון כחזקת שלוחה של העם היהודי כולו. אדמת ארץ ישראל במידה והיא שייכת ליהודים, שייכת ליהודים היושבים כאן היום ולהם בלבד, ולא לבני־ברית שטרם עלו או שלא יבואו כלל! הלך־מחשבתם הוא בערך כך: אין אנחנו מייצגים יהודים שאינם חיים איתנו. חוק השבות מביע יחס סנטימנטלי, מיסטי־דתי בלתי ריאלי לערכים שאבד עליהם כלח, והוא מסבך את פרשת היחסים שלנו עם העם הערבי. עדיף לבטל את חוק השבות, אוי נהיה חופשיים להתמודד עם בעיית יחסינו עם הערבים בלי המטען המחייב של ההיסטוריה היהודית על סיפורי הגלות שלה. ניתוק מן האחריות כלפי העם היהודי בגולה, ביטול ההנחה שכל יהודי, באשר הוא, אזרח בכוח של מדינת ישראל וזניחת חוק השבות, כרוכים זה בזה. שניהם נועדו להכשיר את הקרקע ל"פשרה" — כלשונם — עם הערבים בעניין הבעלות על ארץ־ישראל, בין ביצירת מדינה ערבית חדשה לצד ירדן, בין בצורת שינוי אופייה היהודי הבסיסי של מדינת ישראל למדינה דו־לאומית, כגירסת קבוצות פוליטיות שונות, סופרים ופרופסורים מסויימים.

ג. המדינה — מכשיר ללא־תחליף

המרכיב השלישי בחוט־המקשר שלנו הוא השאיפה להמשך בניין־הארץ והעם אשר תלוי, כמובן, בשני המרכיבים הקודמים. התודעה שזו המדינה היהודית היחידה והאחרונה שתקום, שזאת "מצדה" כדברי יצחק למדן, לא חדרה דיי־הצורך בהכרת הדור. רעיון זה זכה לאחרונה לניתוחים פסיכולוגיים על־ידי מחברים שונים במגמה להוכיח שהוא נובע מתסביך של פאראנויה אשר אחזה בעם. פאראנויה קיבוצית זו מכונה "תסביך מצדה" בפי פסיכולוג ישראלי הנמנה על החוקרים המנסים להכפיש את דמותם של גיבורי ישראל מכל הדורות (כגון בר־כוכבא, למשל)

ולהציגם כאנשים אימפולסיביים ובלתי שפויים שהוליכו את העם לתבוסות צבאיות ומדיניות ללא שיקול דעת וללא הצדקה.

משתלט הרעיון שאינו רוצה להכיר בכך שזולת מדינת ישראל, אין לעם היהודי תקומה. כל אלה המצהירים קָבֵל עם שאין המדינה תכלית בפני עצמה, שוכחים שאחר החורבן הגדול באירופה, ההתבוללות שמובישה את לשד העם, העם והמדינה שלובים בגורלם לאין-הפרד, כפי שלא היה בעבר. אמנם, בניין העם הוא הוא התכלית, ולא המדינה כשלעצמה, שהיא האמצעי למטרה זו. אך בתנאים המדיניים של העידן המודרני, המדינה היא המכשיר הבלעדי ללא-תחליף המסוגל לשרת אותנו לקידום התכלית הזאת. העם היהודי יתר על כל חבלי-ארץ אחרת עָלֵי אדמות נחלתו הלאומית, ובצדק דבק בעיקרון האומר שכל בני העם החיים היום, ואשר עוד יִנָּלְדו בעתיד, יש להם חלק ונחלה במולדת האומה, כמקובל אצל כל עם. לעם כולו, בעבר, בהווה ובעתיד יש זכות בעלות בלעדית על ארץ ישראל. מעיקרון זה אין לסגת כמלוא-נימה כי בנפשנו הוא כמו שהוא בנפשו של כל עם היושב על אדמתו.

ד. החינוך בארץ – הממלא הוא את תפקידו?

שרשי התרופפותה של הזהות היהודית בימינו וגורמיה רבים וסבוכים, ואין באפשרותנו כאן לנסות ולנתח גורמים אלה. אלא, רצוני כאן לעמוד על שאלה אחרת, והיא, כיצד מתמודדת המדינה היהודית עם בעיית זהותנו הלאומית באמצעות כלי החינוך שבידיה? האם אנו מעלים על ראש דאגתנו את עניין חיווקה של הזהות היהודית בעולם המודרני, לנוכח כל הגורמים האיתנים הנערכים מולה להחריבה? לא אעסוק כאן בהצגה קטלוגית של מפעלי חינוך שונים הקיימים במדינה שיש בהם בהחלט משום תרומה לחיווק הזהות היהודית. האופי היהודי של החינוך בישראל לא נחקר עדיין, ואין בידינו יסוד בדוק לתיאור מהימן של המצב. לכן, הדברים שלהלן הם פרי העיון האישי שלי בשאלה זו. יש להדגיש שךְרֵי מתייחסים אך ורק לחינוך הממלכתי בלבד, ולא לחינוך הממלכתי-דתי שאינו מוכר לי די-הצורך.

נראה שגדלו בישראל שנים-שלושה דורות של יהודים שזהותם היהודית רעועה הם אף ספוג, כאמור, אותו יחס של זלזול כלפי התרבות הלאומית ההיסטורית. יחס זה נקלט ברחוב הישראלי ממקורות שונים ובכללם גרמו לכך גם המתחים והתחרות בין יהודים חרדים לבין יהודים המכונים חילוניים. אפילו אין החינוך "אשם" בזלזול למסורת ההיסטורית היחודית שהתפשטה בעם, יש בהחלט מקום להטיל על החינוך הממלכתי את האחריות לאזלת-יד והזנחה בכל הנוגע לטיפוח זהות יהודית לאומית-היסטורית חזקה אצל הנוער היהודי בישראל. החינוך הממלכתי לא השכיל להמשיך את המסורת ההיסטורית-לאומית, שינקה מן השרשים ומן המקורות מבלי ללכת בדרך האורתודוכסיה, ולמצוא כלים חינוכיים כדי להנחיל מסורת זו לדורות הבאים. החמצנו את ההזדמנות הנפלאה שדורו של ביאליק ובני רוחו יצרו וטיפחו: החינוך היהודי הרדוד הקיים בבתי-ספרינו אינו מצייד את הדור הצעיר בכלים להבין את יהדותו הבנה מעמיקה ומודרנית מתוך הודהות ביקורתית.

יתירה מזו, החינוך בישראל הושפע השפעה יתירה מן האוריינטציה האנטי-מסורתית של הסוציאליזם שמרוב לְהֵט למרוד בדור האבות ואמונותיהם, ורק את התינוק עם המים וחשב שאפשר לקיים עם ללא היסטוריה ולהתחיל את הכל

מחדש. מייסדי המדינה שגדלו באירופה מזרחית לא הכירו שום צורה של יהדות ליברלית לא-חרדית. היהדות הרפורמית והליברלית נתפסו במזרח כתנועות מתבלבלות ויהודי מזרח אירופה, שהיוו את רוב התנועה הלאומית, בוז לתופעות אלו. בישוב בארץ ישראל ובמדינה היום, הציבור מכיר רק פתרון של שחור-לבן לעניין זיקתנו למסורת היהודית ואין מסלול-ביניים בעל משקל, לא במוסדות ולא במחשבה החינוכית היהודית. חלוקת מערכת החינוך לחתי וללא-חתי אחרי קום המדינה הוסיפה משלה לתהליך האומלל הזה של הפרדה בלתי-היסטורית בין דת, תרבות ולאומיות ביהדות. הואיל וההיסטוריה היהודית ויצירה לאומית בנות שלושת אלפים שנה נושאות אופי "רתי-לאומי", ללא-הפרד, ולזול במסורת כמוהו כולוול בכל ההיסטוריה היהודית וביסוד זהותנו הלאומית. מחנכי העם לא הכירו בסכנה הטמונה בהפרדה בין היסודות הדתיים, התרבותיים והלאומיים במסורת היהדות, ולא ידעו להקטן להבנתם. וחילופו של המצב: במחנה החרדי התבצרה עמדה אנטי-היסטורית מחמת סכנתה של תפיסה היסטורית לקדושת המקורות ומקורם האלוהי.

כיצד מתבטא אותו דילדול לימוד המקורות וההיסטוריה היהודית המאפיין את החינוך החילוני היום בישראל? בראש ובראשונה חובה עלי להדגיש שאין כוונתי אך ורק לכמות השעות והשעורים בלימודי היהדות הנהוגים בבתי-הספר. איני בא לטעון שיש להוסיף נושא זה או אחר, לצמצם נושא זה וכו' וכו'. איני עוסק בשאלה האריתמטית של ספירת שעות, אלא בשאלות של מבנה ומחנה.

משגה חמור שגה החינוך שנושאי היהדות למיניהם נלמדים בבתי-הספר הממלכתי באותה צורה ובמישור אחד בדיוק עם שאר המקצועות, כאילו כולם בעלי חשיבות שווה. לא נעשה נסיון מחושב ושיטתי לטפח הזדהות נפשית עמוקה, מעורבות אישית והתחייבות אישית, כלפי נכסיו ההיסטוריים והתרבותיים של העם היהודי, פרט, אולי, לתחום של טיולים בנופי הארץ. תורה, נביאים, תורה שבעל פה והיסטוריה יהודית אינם נבדלים, לא בגישה ולא בדגש, מלימודי המתמטיקה והביולוגיה. אולי פוחדים לעורר יחס רגשי "לא רציונאלי" כלפי מקורות ישראל. אין גם הכשרה למורים ללמד את נושאי היהדות באופן המסוגל לעורר מעורבות והתחייבות אישית. כל הכשרתם היא להציג את התכנים הצגה אובייקטיבית "מדעית" כמו כל דבר אחר. המורים לומדים באוניברסיטה, ואין האוניברסיטה תופסת את תפקידה להביא יהודים לידי הזדהות ערכית-אישית עם מקורות ישראל ותולדותיו. האוניברסיטה דוגלת בגישות קוסמופוליטיות א-לאומיות לכל המקצועות, והיהדות היא בבחינת Wissenschaft des Judentums. פיתוח הזהות היהודית של התלמידים באוניברסיטה כדי שהם ידעו וגם יפעלו לטפח את הזהות תלמידיהם כיהודים, אינו נושא המעסיק את האוניברסיטה.

גם בתי-הספר לחינוך באוניברסיטאות, אשר הכשרת מורים שייכת לתחומם, אינם ממלאים תפקיד זה ונבלעו אף הם בתוך עולם הפעילות המדעית שאינה מכירה בחיים הלאומיים כתחום לפעילות לגיטימית של האוניברסיטה. לכן, אין המורים שלנו זוכים להכשרה המספקת בידם כלים לקיים חינוך חווייתי, חינוך הקשור קשר הדוק לחיי העם ולקהילה מחוץ לבית-הספר, חינוך להתחייבות אישית כלפי העם ותרבותו. ואכן, לימוד בסגנון כזה אינו מתקיים בבתי-ספרינו, פרט למקומות בודדים וספורים. לימוד נושאי היהדות בבתי-הספר דומה יותר מדי ללימוד באוניברסיטה, כמעט בהכרח יש לו לחינוך הזה השפעה שלילית על הנוער כי חישי-מהר הוא מבין שאין הנושאים האלה נבדלים בחשיבותם משאר כל התכנים שהמורים מרצים עליהם בכיתה עד שיעמום.

עם המודאג מן הסכנה להמשכיותו, שנאבק עם כוחות-טמיצה אדירים המכרסמים ללא-הרף בעצם קיומו הלאומי, אסור לו למסור את לימוד אוצרותיו בידי מוסדות התופסים אוצרות אלה מנקודת-ראות של אובייקט לניתוח, כטכסטים עתיקים במוזיאון המעוררים סקרנות אינטלקטואלית. אהבת ישראל, אהבת התרבות הלאומית על כל דורותיה וגילוייה, הזדהות עם הדורות שקדמו ודאגה לאלה שיוולדו – בקיצור, תפיסת עצמנו כחוליה בשרשרת ההיסטורית של העם היהודי – אין ערכים אלה צומחים באווירה של לימוד אנאליטי-מדעי גרדא. כלום נצפה שילדינו יתקשרו אלינו כהורים על יסוד הסברים רציונאליים שנסביר להם ביחס למשמעות הסוציאולוגית של חיי המשפחה?

איני מזלזל במדע. נכסים גדולים וחשובים העניקו לנו מדעי היהדות שבלעדיהם קשה ליהודי מודרני להבין את עצמו כיהודי. אך טעות חמורה היא בידי החינוך הממלכתי בישראל להשתית את פיתוח הזהות הלאומית של ילדינו על לימודים המתנהלים כהרצאת גילויי המדע. מן הדין שניתן את הדעת לשאלה כיצד נהפוך את החינוך היהודי בישראל לכוח-מושך ומלהיב, לחוויה עמוקה, למשמעות תוססת ומרוממת בשביל ילדינו? שאלה זו צמחה לשאלה: כיצד נמשוך כוחות מעולים מקרב העם שיראו בחינוך היהודי בישראל יעוד שאין למעלה ממנו? בלעדי כוחות אלה אין לנו קורטוב של סיכוי להחליף מן המבוי הסתום שנקלענו אליו. אנו רוצים מדינה שהיא דמוקרטית ויהודית. למבנה הדמוקראטי המיוחל דרוש תוכן לאומי-היסטורי חיוני ומשמעותי. בפחות מכך לא נסתפק. בפחות מכך לא נתקיים!

מקורות

קויפמן יחזקאל, גולה ונכר, כרך ב', תל-אביב: הרצאת רביר, 1930-1932.

רוטנשטרייך נתן, על הקיום היהודי בזמן הזה. תל-אביב: ספרית פועלים, 1972.

שביד אליעזר, היהודי הבודד והיהדות, תל-אביב: עם עובד, 1974.